

Szabolcsi Miklós

MŰVELTSÉGÜNK VÁLTOZÓ KÉPE*

A mai magyar műveltség kérdéseiről szólva, fogalmi és terminológiai tisztázással, vagy legalábbis a fogalmak használatának körülírásával kell kezdenünk.

Fogalom és módszer

1. Mi a műveltség, mi az általános műveltség? Mi a fogalom státusa? Kétségtelenül elvonás — részelemekből képzett magas fokú absztrakció, amely önmagában soha, csak más szerkezetekben észlelhető, csak objektiválásaiban mutatkozik meg, vizsgálható. Általában kétféle módon is megjelenik:

a) mint nagyobb, a közösség tagjaitól elvárt, az oktatási rendszerben pedig megkövetelt ismeret- és készség-anyag — tehát mint ideálkép, mint elérendő *eszmény*; vagy mint egy társadalmi csoport, egy közösség vagy az egyén által kifejezett *igény*;

b) mint az egyénben vagy közösségben reálisan jelenlévő élő és ható ismeret — készség-elemek, vélekedések összessége, rendszere.

Mindkét aspektusból más vizsgálati módokat kíván a műveltségkutatás. Az elsöre vonatkozóan elsősorban *deduktív* jellegű elméleti megfontolások érvényesek, a szó szoros értelmében vett előfeltételek. A második elsősorban szociológiai módszerrel, különféle típusú mérésekkel, kérdésekkel, ankéttal, interjúkkal lenne vizsgálható — bár így is töredékes képet nyerhetünk csak.

2. Most már közelebbről a műveltség tudományos megközelítéséről szólva, az is különféle szempontokból, sőt, különféle tudományágak szempontjából lenne meghatározható. Így — a teljesség igénye nélkül

- *történeti módszerrel*: egy közösség műveltség-anyagának, eszményeinek, értékrendszerének történeti kialakulását kutatva elérkezni a jelen időpontra, — ez a diakronikus módszer természetesen a folyamatosságot, a hagyományyszerűt fogja kimutatni a műveltséganyagban;

- *kulturális-antropológiai, kultúrelméleti módszerrel* — mint egy közösség konvenciórendszerét, mint azt a jelkép-mezőt, amelyben a közösség önmagára ismer (e felfogás legismertebb képviselője *J. Lotman*);

- *szociológiai módszerrel*, — mint azoknak az értékeknek, preferenciáknak rendszerét, amelyek egy-egy osztály, réteg, csoport számára presztízs-értéket vagy kötelező normát jelentenek. (Ennek a megközelítésnek mintegy összefoglaló műve *Pierre Bourdieu* új könyve, *La distinction*, amely jelentős, újszerű eredmények mellett a módszer belső problémájára is felhívja a figyelmet: megvan a veszélye annak, hogy a műveltség, ill. a kultúra értékei túlzottan relativizálódnak, — csak osztályhoz, réteghez kötötten jelennek meg.);

* Az MTA 1986. október 7-én tartott felolvasó ülésén elhangzott előadás.

● *ökológiai-ökonómiai* szempontból, — azaz azt vizsgálva, melyek azok a műveltségi elemek, amelyek egy adott időpontban, adott körülmények között, adott közösséget képessé tesznek a túlélésre, egyszerűbben: e kor kihívására való felelésre, ill. a munkamegosztásba való bekapcsolódásra;

● *kommunikációelméleti—informatikai* szempontból.

Mindezeknek a megközelítési módoknak eredményeképpen más-más műveltségképet kapunk. Szembesítésük, mintegy egymásrakopírozásuk ad ki valószínűleg azután egy releváns képet. Ez irányba is tervezünk kutatást, — illetőleg nézetek, vélemények szembesítését.

3. A műveltség aránylag legtisztább objektivációja az iskolai műveltséganyagot szabályozó, előíró, javasoló tantervek együttese; így abból olvasható le aránylag tisztán egy adott időszak műveltségi célrendszere, eszménye. Annál meglepőbb, hogy a pedagógiai kutatásban szinte eltörpülnek a műveltség-tartalomra vonatkozó elvi kutatások, — a műveltség-tartalom kijelölése általában hagyományoszerűen, illetőleg a termelés pillanatnyi szükségletei szerint, a kettő konfliktusos egységben alakul — és ez világjelenség. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a műveltség-tartalmat eleve adottnak tekintik, nem kutatási, ill. vitatárgynak. Az iskolán kívül — eszmény és realitás említett kettősségében — kiolvashatók az általános műveltség körvonalai a kulturális tevékenység adataiból (könyvkiadás, színház). Itt is meg kell jegyeznünk, hogy a Magyarországon oly aktív és sokban eredeti művelődéskutatás is többet foglalkozott a kultúra funkcionálási módjával, mint tartalmával.

Vázlatos történeti áttekintés

Csak vázlatos történeti áttekintést szeretnék adni arról, hogy a magyar általános műveltségi koncepciók hogyan alakultak. Természetesen nem mennék vissza a korábbi századokba, vizsgálva, hogyan alakult ki nálunk a középkor, majd a felvilágosodás európai ideáljából egy magyar variáns. (A kérdés egy részét legutóbb *Tarnai Andor* könyve foglalta össze.) Ott kezdeném, hogy e század elejétől a műveltség hivatalos képe egy történeti-jogi túlsúlyú műveltség-kép volt (mindenesetre emellett magyar irodalmi és teológiai-vallási elemekkel), a presztízs is ez irányba hatott (a kérdésre *Huszár Tibor* tért ki az értelmiségről szóló legutóbbi művében). Evvel a latinra alapozott, történeti, jogi, némi humán elemeket tartalmazó műveltségképpel szemben már a század elejétől kialakult egy „ellenműveltség” képe: a Huszadik Század körében, a polgári radikálisoknál, majd utóbb a Gyermektanulmányi Társaság köreiben. Ennek az „ellenműveltségnek” a természettudományok voltak fő részei, szociológiai és bizonyos szempontból filozófiai műveltség egészítette ki. Ez időtől kezdve haladás, baloldali meggyőződés egyenlővé vált a természettudományok preferálásával, — másrésről a természettudományok előretörése önmagában is a haladás jele lett.

Ilyen „ellenműveltség”-kép élt a két világháború közti baloldali értelmiség köreiben is. Közgazdaságtan, politikai gazdaságtan, külpolitika, — igen erősen lélektani és világirodalmi ismeretek alkották azt a műveltségideált (amelyet pl. a Korunk, a Századunk, a Gondolat, a szociáldemokráta és kommunista folyóiratok hasábjairól olvashatunk le).

Említsük meg, hogy a hivatalos oktatás és művelődéspolitiká is módosított a harmincas évek közepén az elfogadott műveltségképen. Egyrészt a természet-

tudományok erősebb beemelésével (ezt jelzi az 1934. évi középiskolai reform), másrészt a földrajzi, szociológiai, közgazdaságtani, politikai elemek korszerűsítésével (a Magyary Zoltán-szindróma).

Az 1945 utáni, a műveltségi koncepció újrafogalmazására irányuló kísérletek közül hármat említenék. Az első kiolvasható az Országos Köznevelési Tanács (Sik Sándor—Kemény Gábor—Kiss Árpád irányította) tevékenységéből, a Fővárosi Népművelési Központ (a „Szép-utca”) munkájából, egyes pártok dokumentumaiból. Valamifajta szintézis alakult a korábbi hivatalos—hagyományos és az ellenzéki elképzelésekből. Talán a „magyarság—emberség” szintéziseként lehetne megjelölni az emberideált. E koncepció erősen hangsúlyozta mind a helyi, népi hagyományt, mind az egyetemes értékeket.

„A történelmet, az irodalmat és a művészi fejlődést ugyanis egységes, hatalmas folyamannak tekintjük, s ezért nem választjuk szét a világirodalom és magyar irodalom, a világtörténelem és magyar történelem, az egyetemes és a magyar művészet ismertetését, hanem egybeépítve tárgyaljuk őket. Kettős eredményt kívánunk így elérni: világosabban áttekinthetővé akarjuk tenni a nagy, egyetemes összefüggéseket, s azt reméljük, hogy az egyetemes-séghez viszonyítva még plasztikusabban kidomboríthatjuk mindazt, ami magyar.” Nagyjában-egészében a humánus, demokratikus nemzeti kultúra ideálképe volt ez. A rákövetkező évek munkálatai során kiegészül ez a műveltségkép a korszerűnek érzett természettudomány, főleg az Ember élete szintetikus ismeretcsoport igényeivel. 1949-cel egy koherens műveltségkép állt össze, amely lényeges vonásaiban őrizte az elmúlt évtizedek humánus-történelmi örökségét, jelentősen csökkentette a jogi-igazgatási jellegű elemeket (köztük az ekként értékelt latin nyelvet), ezzel szemben a szociológia akkori felismerésén alapuló társadalmi ismereteket, valamint komplex biológiai-természettismereti tömböt dolgozott ki.

A másik műveltség koncepció *Németh László* nevéhez fűződik — A tanügy rendezése című művében — gyakorlati tanári tevékenységében. Utoljára a *Ha én miniszter lennék . . .* című írásában így foglalja össze:

„. . . Azt az oktatási ideált, amelyet mi állítunk föl, a filológiai és matematika-természettudományi után, a régi terminológiával történelmi-földrajzinak lehetne mondani, e szavaknak persze olyan tág értelmet adva, mely már-már jogosulatlanul teszi használatukat. A történelem nemcsak a Föld történetét s az őstörténetet, de a művészetek történetét, a tudományok és technika kibontakozását, sőt ismeretét is magában foglalja. A földrajz még jobban belemosódik egy nagy munkaismereti diszciplínába. Alapja — a Föld felszínének, államainak kialakulása — tulajdonképp még a történelem része, erre rakódna rá főként a természetismereti (s technológiai) tárgy-anyagként az emberi munka fajainak, tagozódásának, gazdaságpolitikai szervezetének az ismerete, míg a politechnika (a vegyi, fizikai, biológiai gyakorlatokkal együtt) ezeknek a munkáknak legalább az elemeit írná (a munkaszolidaritás szellemében) kézbe és szívbe. A művelt ember e szerint abban, amivel maga foglalkozik, a múltat, vívmányok s osztódó problémák előrehaladó összefüggését és osztódását is érzi; abban pedig, amivel mások foglalkoznak: a maga munkájának történetileg, gyakorlatilag megértett testvérét becsüli.

A filológiai s realista műveltséget ez az iskolaideál nem tolja félre, csak alárendeli, eszköznek tekinti. A nyelv alacsonyabb fokon (mint a realista műveltségben) az érintkezés, a kapcsolatok; magasabb fokon (mint a humanista műveltségben) a történelmi emlékek megértésének az eszköze. A matematika,

természettudomány története, mint a történelem része, megmutatja, milyen hajtóerői voltak ezek, főként az újkor folyamán, a fejlődésnek; maga a matematika és természetismeret, mint a munkák feltételét képező tudás, a Föld színén folyó emberi tevékenység elméleti megértését teszi lehetővé . . .”

Végül: a kronológiailag legutolsó műveltség koncepció-kísérlet éppen a miénk, az Akadémiáé. Az elnökségi Közoktatási Bizottság 1971-ben kidolgozott, „*Műveltségkép az ezredfordulón*” címmel összefoglalt koncepció eddig az egyetlen és Európa-szerte is egyedülálló kísérlet a műveltség-anyag körvonalazására. Minden (alább részletezendő) fogyatékosága ellenére a 70-es évek magyar helyzetéből kiinduló, felelős és tág perspektívájú koncepció ez, elsőnek kísérel meg bizonyos alapvető kategóriákat felállítani.

„A szocialista iskolában nevelkedett fiatalok célok értelmében

1. *ismerje a természeti és társadalmi valóságot*: értse a természet és társadalom legalapvetőbb mozgástörvényeit, s a logikus gondolkodás alapelveit; az őt körülvevő világot egyrészt az egyszerűbb állapotokból kiindult természeti fejlődés, másrészt a társadalmi-történeti fejlődés eredményének, lépcsőfokának lássa; az általános elvekből kiindulva ismerje fel a fejlődés összefüggéseit, kölcsönhatásukban érzékelje a természeti, technikai és társadalmi folyamatokat, így tájékozódjon saját környezetében a termelés és mindennapi élet, a városiasodás korszerű viszonyai között; mindezek alapján pedig alakítson ki magában dialektikus és történelmi materialista világnézetet;

2. *ismerje az ember és önmaga helyét és szerepét a természeti és társadalmi valóságban*: legyen képes a természeti és társadalmi környezetében való szerepének megítélésére; tudatosan és tevékenyen dolgozza fel az onnan jövő hatásokat, legyen anyanyelvét minden kommunikációs helyzetben önállóan (logikusan és árnyaltan) használó egyén, ki legalább egy idegen nyelvet tud, és aki képes rövid idő alatt újabb idegen nyelv elsajátítására; rendelkezék a matematikai gondolkodás és a logikai problémamegoldás képességével; legyen képes iskoláinak elvégzése után is arra, hogy újabb ismereteit egységes gondolkodásmódjának keretében elhelyezze; legyenek megfelelő ismeretei a világ tudományos megismerésének módszereiről, s tudja ezeket alkalmazni is saját tevékenysége körében;

3. *tudatosan vállaljon részt a valóság átalakításában*: legyen képes saját egyéniségének alkotó megvalósítására és kifejezésére, aminek eszköze elsősorban a hasznos munka, továbbá a hatékony nyelvi kifejezés, a tudományos, technikai, művészeti alkotás, más szóval: rendelkezék a természet, a társadalom és önmaga alakításának képességével; legyen világnézetileg megalapozott belső igénye a közéleti-társadalmi aktivitásra és felelősségvállalásra; törekedjék szűkebb (családi, szexuális) és tágabb (munkahelyi, közéleti stb.) emberi kapcsolatait hazai és nemzetközi vonatkozásban egyaránt a szocialista erkölcs normáinak megfelelően kialakítani; magatartása legyen felvértezve szocialista értékrendszerünket kifejező morális-etikai tartalmakkal.

Az általános műveltség vázolt tartalmi és nevelési követelményei az érett szocialista társadalom fejlődése alapján kibontakozó szükségszerű tendenciát fejeznek ki, s ma még bizonyos fokig csupán *műveltség-ideálnak* tekinthetők.”

Erre építve határozta meg a Fehér Könyv a „hét dombot”: a nyelvi-kommunikatív, a matematikai, a természettudományi, a történeti-társadalmi, az esztétikai, a szomatikus és a technikai nevelés céljait és tartalmát.

A Fehér Könyvet ma, másfél évtizeddel utóbb újból kell olvasnunk, és kritikailag felülvizsgálunk. Ehhez, néhány szempont:

Amikor mi megfogalmaztuk ezt a koncepciót, akkor egy egyenes vonalú, töretlen gazdasági és társadalmi, világszintű és magyarországi növekedés illúziójában éltünk. Úgy fogalmaztuk meg 2000-re a műveltség tartalmát, hogy a 60-as évek trendjét extrapoláltuk és természetesen nem számolhattunk az azóta bekövetkezett tempóváltással, törésekkel. Az EKB koncepciója feltelezett egy állandóan növekvő gazdasági szintet, jólétet, egy intellektuálisan és érzelmileg állandóan növekvő terhelés alá vethető ifjúságot. E mellett nagyon sok javaslatunkban az az elmélet is munkált, hogy bárkit, bármire, bármilyen korban meg lehet tanítani; csak a módszer a lényeges.

Igaz: az EKB koncepciójában, főleg a természettudományi részben, vannak olyan kijelentések, amelyek jelzik az elkövetkezendő konfliktusokat és javasolták, hogy a fiatalságot konfliktus tűró képességre, rugalmasságra, a változások követésére kell felkészíteni. E részek ellenére a koncepció nagy része magán viseli az akkori növekedés-eufória hangulatát. Egyetlen példa erre: a két idegen nyelv követelése, amelyről ma már látjuk, hogy ilyen módon irreális. A népesség egészére vonatkozólag a magyaron kívül a két idegen nyelv használata olyan távoli cél, amelyet még megközelíteni sem tudunk az ezredfordulóra. Másrészt a koncepció, minden akkori erőfeszítésünk ellenére nem adott igazán fogódzót az általános és szakmai műveltség elhatárolására.

A koncepciónak vannak ezen kívül „fehér foltjai”, hiányai. Közhely, hogy ilyen mindaz, ami a számítástechnikával, az informatikával kapcsolatos; a földrajz sem szerepel kielégítően . . . Igazán nagy belső kérdése azonban az, hogy az EKB műveltségképe is „mellérendelő” jellegű, a „hét dombot” egymás mellé teszi; minden erőfeszítésünk ellenére, nem eléggé fogja össze egyetlen egységgé.

A mai műveltségismény

Mi a helyzet ma, hogyan épül fel ma az általános műveltség eszményképe nálunk? Bizonyos: az általános műveltség alapja bizonyos alapvető kulturális-kommunikatív eszközök birtoklása. Erről ma nemigen van vita. Írás és olvasás, szóbeli és írásbeli kifejezőképesség és a kommunikáció elemei, a matematika, — mégpedig mind az aritmetika, mind a matematikai gondolkodás elemei. Már vitakérdés — én magam igennel felelek rá —, vajon a térlátás és a rajzi készség is ilyen alapvető ismeret-e; és valószínű, hogy ide kell sorolnunk a „második alfabetizáció”-t, a számítógépekkel való bánni tudást is. (Az ezzel kapcsolatos problémákra később visszatérek.)

Erre az alapra épül — természetesen végtelenül differenciáltan, rétegek, csoportok, egyének szerint szétkülönítve — az általános műveltség „felső emelete”. Ma Magyarországon az általános műveltség része, — annak tekintik akként igénylik:

a) történeti műveltség, — mégpedig mind a szűkebb, mind a tágabb közönség (haza, Európa, magyarság) történetéről való ismeretek;

b) természettudományos műveltség — egyre fokozódóan, bár egyenetlenül, sokszor felszínesen —, azaz a fizika, kémia, biológia legfőbb elemeinek, törvényeinek ismerete, vagy a róluk való tudomás;

c) esztétikai műveltség, — gyakorlatilag elsősorban az irodalom, főleg a magyar irodalom legfőbb műveinek ismerete;

d) egy idegen nyelv tudása — legalábbis elvben követelményként, igényként, vágyként.

A fenti felsorolás mai konszenzust, közvéleményt rögzít, — egyúttal iskolai műveltség-standardot is.

Ha most a társadalmat érő „kihívások”, a szükséglet oldaláról próbálom *a műveltség-igény* jelen helyzetét vizsgálni, okvetlenül bizonyos kiigazításokra, továbbfejlesztésre kell javaslatot tennünk, — a műveltség-képnek tovább kellene változnia.

● Nagyon általánosan fogalmazva: a műveltség a természet és társadalom legáltalánosabb szerkezetének, törvényeinek ismerete, — egyszersmind a velük való bánás, változtatás, alakítás képessége. Más nézőpontból szemlélve: a műveltség egyszerre jelenti a jelenségek logikai-rendszerelméleti és történeti szemléletmódját, — a logikai és történeti megragadás képességét.

●● A műveltséget úgy kell alakítani, hogy egyrészt az általános munkakultúrát segítse emelni, másrészt a rugalmasság, alkalmazkodóképesség, döntésképesség fokozódjon, és a szakszerűség presztízsértéke legyen uralkodó.

Nehéz azonban az általános igényektől, az általános — bár helyes — megállapításoktól eljutni éppen a tartalmi elemek részletesebb meghatározásáig. Az általános követelmények részterületek, tudományágak, tanok által elkülönített, különféle módszerrel vizsgált szakok (tantárgyak) keretében valósulnak meg. A fent vázolt mai általános műveltségkép a következő pontokban szorul gazdagításra, kiegészítésre.

a) A történeti ismeretek mellett feltűnően háttérbe szorulnak az emberi közösségek, a társadalom jelen funkcionálására vonatkozó ismeretek; olyanok, amelyeket szociológia, közgazdaságtan, demográfia vagy jog, etika vizsgál. Ilyen ismeretek hasznossága talán elismert, a műveltségképbe azonban a „social science” még nem tartozik bele eléggé szervesen. Igaz, az ötvenes évek óta hozzátartozik az általános műveltséghez a politológiai, közgazdaságtudományi, történetfilozófiai ismeretek egy csoportja, amelyeket a marxista oktatás különféle formái közvetítettek. Ám ennek társadalmi presztízse napjainkban erősen csökkent, anyaga megújulásra szorul; ugyanakkor nem pótol bizonyos általános, a társadalomra vonatkozó rendszeres ismereteket.

b) Még kevésbé számít műveltséganyagnak az önismeret — a kiscsoportok funkcionálásának ismerete —, vagy mindennek olyan alkalmazási területe, mint szervezés- és vezetésismeret. A magyar általános műveltség ma még pszichológia nélküli — ha nem pszichológiaellenes —, ennek történeti okai is vannak. Mindenesetre a „baloldali ellenkultúrának” ez a fontos eleme még nem lett része a köztudatban műveltségünknek.

c) Ugyancsak nem eléggé számít az általános műveltséghez tartozónak a test-ismeret, testnevelés, testtel való bánni tudás, mozgáskultúra. Minden látszat ellenére, minden látványos siker ellenére sem számít mindez igazán műveltségelemnek.

d) A diszciplínákba rendelhető tudományterületek közül a legmostohábbul a földrajz járt. A némethlászloi „földrajzi-történeti” műveltség-ideálból ez az elem a ma köztudatából kimaradt. Mind a természeti, mind a gazdasági földrajz, a földrajz és történelem kapcsolata kevésbé tartozik bele az általános műveltség körébe.

e) Vitatott — a közvéleményben is, a gyakorlatban is — a műszaki ismeretek beletartozása az általános műveltség kánonába. Még azok sem érzik igazán a műveltséghez tartozónak, akik birtokában vannak ilyen ismereteknek. Természetesen nem a szakképzettség körébe tartozó, specializált műszaki ismeretekről van szó, hanem arról, hogy bizonyos alapvető technikai

(olykor manuális) készségek, a gépek, az elektrotechnika vagy az informatika elemei, általában a modern technikával való bánni tudás, a műszaki érzék igenis az általános műveltség körébe tartozik, sőt, bizonyos szempontból emberibb jellegű a természettudományoknál, mert az anyaggal való bánni tudást, minden érzékszerv sokoldalú felhasználását fejleszti.

f) Egyre világosabb igény és követelmény: az ún. globális problémák, globális kérdések ismerete — még pontosabban: a globalitás szemlélete — a tudományok fejlődésében, kultúrában, környezetvédelemben, politikai kérdésekben. Nem külön diszciplínaként fogandó fel, — hanem az egész műveltséganyagot átfogó *egyik* rendező szempontként. De figyelembevételének lényeges következményei vannak (természettudományok szemléleti módja, az ökológia kérdésköre, világirodalom és világtörténelem jelenléte a műveltségben stb.).

g) Végül: a hagyományos szokás- és magatartásrendszer (pl. a paraszti, a városi munkás, polgár, az értelmiségi, sőt arisztokrata) felbomlása és eltűnése után ma sem igen alakult ki újabb; a paraszti kultúra élő korában ez éppúgy a műveltséghez tartozónak számított, mint az előbb említett rétegek-nél. Az egymás közötti érintkezés kultúrája, amely most már társadalmi problémává válik, bele kell, hogy tartozzon a műveltségképbe.

Látnivaló tehát: a mai magyar általános műveltség — igényben és kvalitásban — még mindig erősen és kizárólagosan történelmi-irodalmi jellegű, — még ha a matematikai és természettudományi elem növekvőben is van benne. Hogy kiegészüljön szociológiai, pszichológiai, műszaki, szomatikus elemekkel, — ezt természetesen részint a kor kihívásai, gazdasági követelményei fogják kikényszeríteni. Ha tehát — nagy vonalakban — meg akarnánk jelölni a közeljövő magyar műveltség eszményét, akkor leginkább egy olyan *történeti-természettudományi* jellegű műveltség áll előttünk —, amelynek erős a társadalomtudományi, vagy/és műszaki, vagy/és esztétikai komponense. Ez a műveltség pedig erősebben része kell, hogy legyen az egyén és a közösségek távolabbi céljait és mindennapi életét szabályozó konvenció, magatartásrendszernek. Ugyanakkor minden változatában *tudományos* alapjellegű az a műveltség, amely felé törekednénk.

A műveltség természetesen nem csupán ismeretek (tények, adatok, összefüggések) ismerete, azaz nem pusztán a „kognitív szférában” jelenik meg, hanem egyszersmind szinte automatikussá vált beidegződések összessége, szokás- és magatartásrendszer egyrésztől, cselekvési, aktivitási készítés, irányítás másrésztől. De ez már nem a műveltség tartalma, hanem inkább funkcionálási módja problémakörébe tartozik.

Eddig ugyanis a műveltség tartalmi elemeiről, tartalmi szerkezetéről beszéltem, és csak keveset működéséről. Ahhoz ugyanis, hogy az ország szükségleteinek megfelelő művelt emberek kerüljenek ki pl. az iskolából, a műveltségnek nem adathalmazként kell működnie, hanem referenciaként, *alkalmazási mintaként*. A műveltség egyes elemei a lehetőséget mutatják meg, választékot adnak, nem teljes áruraktárt kínálnak. Emellett úgy kellene bánni tudni a műveltség elemeivel, hogy az a döntéshelyzetet könnyítse meg; tehát a több-tényezős, többváltozós helyzetek közötti eligazodást segítse. A kognitív tudásanyagoknak egyszerre kell bizonyosságot adnia és kételkedést ébresztenie, egyszerre kell hinni az eredményekben és tudni korrigálni őket. Nem az adatokra és a tényekre támaszkodik az igazi műveltség, hanem azok felhasználásának készségére. És végül: a műveltség akkor funkcionál igazán, ha új információk szerzésére, rendszerbe állítására, „bensővé tételére” tesz alkalmassá.

Hadd térjek ki néhány, az általános műveltséggel kapcsolatos vitakérdésre.

1. Eddig magam is a műveltség-tartalom részelemeiről szóltam, ám *mi biztosítja a műveltség egységét, koherenciáját?* Van-e ilyen egyáltalán? Bizonyos, a műveltség elemei ma széttartanak, távolodnak; az egységet a világnézet, a világnézetben alapuló egyéni világnézet-értelmezés kellene, hogy biztosítsa. Ennek a világnézetnek pedig — korábbi céljaink és elképzeléseink szerint — a marxizmus, a természet és társadalom tényeinek marxista értelmezése adja egyik alkotóelemét. És itt válik fontossá a műveltségben a teljességet értelmező tudományágak (ill. ismeretek és készségek) szerepe; tudományági oldalról megfogalmazva a *filozófiáé*, valamint más integráló jellegű, teljes magyarázatot adni ígérő diszciplínáké (a kultúr-antropológiától a szemiotikáig). Ez az integráló jelleg, egységre törekvés egyelőre csak a tudományos területen észlelhető. Az általános műveltségképben ma ez az egység még kevésbé jelentkezik, a helyzet *átmeneti* — talán úgy jellemezhetem, hogy a magyar műveltségképben világnézet-törmelékek, világnézet-foszlányok —, legjobb esetben világnézeti variánsok állnak egymás mellett.

Az egység más vonatkozásban is fontos lenne: a műveltség általános és szakelemei ma még eléggé élesen elválnak egymástól, — általában hierarchikus módon illeszkednek egymáshoz. A *szakszerűség* és *általános kulturáltság* egysége oly módon is létrejöhet, hogy az általános műveltség egyes elemei már szakműveltségként is funkcionálnak.

2. Ma széles körben vitatott kérdés: *nem szorulnak-e háttérbe végzetesen a műveltség ún. humán elemei*, — köztük maga az irodalom, főleg a hazai irodalom ismerete? A kérdés annál is élesebben vetődik fel, mert a vitatkozók egy része szerint az irodalom szinte egyedüli hordozója a nemzeti identitásnak, — vagy másfelől nézve a gazdasági és társadalmi folyamatok morális-érzületi kiegyesítője, s korrekciója.

Nem mennék bele a világszerte folyó vitába az irodalom, a művészetek funkcióvesztéséről, ill. funkcióváltásról, — és azt sem követném nyomon, miként reagál az irodalom és művészet erre a kihívásra, milyen alapvető formaváltozásokon megy át. (Témánkkal összefüggésben csak arra utalok, hogy egyre mélyebb a szakadék a műveltségben-oktatásban az elmúlt századok, ill. a századelő és a ma művészete között; a nagyon is vitatható „posztmodern” terminus utal erre.)

Nem szólva most az irodalomra vonatkozó más, elsősorban esztétikai-formai jellegű ismeretekről, egyrészt pusztán az anyanyelv alkalmazása kitüntetett területének, másrészt bizonyos morális, intellektuális tartalmak leghatásosabb közvetítőjének tekintve, kétségtelen, hogy az irodalom továbbra is szerves és nélkülözhetetlen része marad a műveltségnek. Csak nem egyedülként, nem az emberi teljesség vagy a hazafiság *egyedüli* mércéjeként szerepel majd tudása, hanem egyike lesz a műveltség fontos, de nem uralkodó és egyedül minősítő részének. Ki kellene egészülni más esztétikai területekkel is: a képzőművészet, általában a vizuális kultúra, a termőművészetek (építészet, belsőépítészet), a tárgyalkotó művészet — ellentétben más közösségekkel — nálunk csak szűk rétegnél számít az általános műveltséghez, és sok jel mutat arra is, hogy visszaszorulóban van napjainkban a hagyományosan pedig erős, komoly zenei kultúra; az ún. klasszikus műzene értéke, hallgatása egyre kevésbé számít a műveltség elvárt részéhez.

3. A ma legaktuálisabb kérdése: vajon a „médiák”, a *tömegkommunikáció nem változtatja-e meg alapvetően a műveltségképet?* Közismert, hogy már hosszabb ideje felvetette a kérdést és sajátos választ is adott rá *McLuhan* (a körülötte folyó vita már magyarul is olvasható). A kultúrfilozófiai, teoretikus megfontolásokon túl, mindnyájunk mindennapi tapasztalata (olvasás-szociológiai felmérés sem kell hozzá), hogy csökken az olvasásra, tehát a verbális-írásos és nő a vizuális kultúrára fordított idő — és akkor a mérleg készítésében még nem is vettük számításba a tömegkommunikáció írásos eszközeit, a nálunk is egyre terjedő illusztrált sajtót. Bizonyos, a tömegkommunikációs eszközök, a tv, majd a videókazetta, képmagnó sokban megváltoztatják a kulturális szokásokat, — alakítják, módosítják az értékrendet is. Kérdés azonban: *alapjában változtatják-e meg az általános műveltség ideálképét, vagy csak formailag módosítják?* Ugyanazokat a tartalmakat adják-e, csak más szinten és más eszközökkel? Magam hajlamos lennék azt gondolni, hogy a tömegkommunikációs eszközök, köztük a tv, önmagukban nem változtatják meg a műveltség szerkezetét, illetőleg nem jobban, mint a hagyományos írásos kommunikációs eszközök. Sőt, a tömegkommunikáció *elven* nemcsak, hogy nem változtatja meg a műveltségképet, — ellenkezőleg, ha tudatosan felismeri feladatát és elfogadja a műveltségkép eszményének szolgálatát, akkor a maga eszközeivel felmerületlen módon segítheti a műveltség elterjedését. A vizualitás előtérbe kerülése pedig bizonyos előnyökkel is jár; a megelevenítés — az emberi arc előtérbe kerülésétől a voltaképpen most alakuló új technikai megoldásokig — több módon gazdagíthatja az emberi tapasztalatot. Mind-ebből következik, hogy egy ideálisan elképzelt tömegkommunikációs eszközrendszer, hálózat az általános és sokoldalú műveltségnek nem elsorvasztója, hanem hatásos eszköze lehet. Jelenleg azonban inkább nivellálás következett be, — a tömegkommunikáció által közvetített művelődési eszmény átgondolatlan, eklektikus, mintegy alsóbb szinten stabilizálja a műveltség átlagát.

4. Bonyolultabb a helyzet a szélesebb értelemben vett *informatika és az általános műveltség viszonyával*. A kérdést már hatalmas irodalom tárgyalja, témánk vonatkozásában hadd utaljak *Hans-Günter Rolff* nagy vitát kiváltó előadására (*A növekedés vége? Magyarul: Szociológiai Figyelő* 1985). Szűkebben, a könyvolvasás, az irodalom és az informatika vonatkozásában pedig utalhatok egy éppen itt, az Akadémián tartott magyar—francia „bibliológiai” kollokviumra. Ezek anyagából csak néhány problémát emelek ki: vajon a számítógépekkel újfajta gondolkodás, egy „zsugorított racionalitás”, egy egyszerűsített mechanizmus kerül-e uralomra? Vajon nem tűnik-e el a tapasztalat és kísérlet az emberi megismerés folyamatából? Milyen következményekkel jár a mindenfajta, igen nagyszámú információ tárolásának és előhívásának lehetősége? És egy szűkebb területen: a szerkesztett, képernyőre kiírt vagy a házi-terminálon lehívható szövegek nem eredményeznek-e lényegesen más nyelvtani, szerkezeti struktúrát? Már pusztán a terjedelmi-térbeli korlátok nem módosítják-e az igényeket? Azaz: nem keletkezik-e például az irodalom mellett az írásbeli eszközökkel élő kifejezés egy újabb variánsa, egy teljesen új típusú szöveg?

Ma úgy látom, hogy a műveltség tartalmát nem, de formáját, elsajátítási módját és lehetőségeit erősen befolyásolja az informatika, és önmaga is a műveltség alapelemévé válik, mégpedig a kulturális eszköztudás szintjén. Ugyanakkor az emberi tevékenység szerkezet, a társadalmi mozgás, a gazdasági szükségletek, az erre épült intézmények — mint egy változott működésű,

de céljaiban azonos iskola — korrigálni fogják a gépi megismerés egyoldalúságait, részint — *Rolff* szavával — úgy, hogy az informatikai megismerés világát is kifejlesztik, s tanítják, részint úgy, hogy az informatika is az egyre komplexebb, „intelligensebb”, s főleg interaktivitást kívánó irányban fejlődik. A természet és társadalom megismerése mint a műveltség alapvető célja, változatlan marad.

5. *Mennyire lesz magyar* a jövő általános műveltsége? Lesz-e nemzeti specifikuma? Paradoxonnal kell kezdenem: annyiban lesz magyar, amennyiben nem-magyar is lesz. Magától értetődik: a nemzeti múltat és jelent — irodalomban, történelemben, tudománytörténetben — alaposabban, a más közösségénél mélyebben megismerni az általános műveltség lényeges része marad. Ez nem is vitakérdés; legfeljebb ismét azt kell hangsúlyoznunk, hogy a nemzeti identitást és folytonosság-tudatot nemcsak az irodalom, a politikai történet, hanem az ipar- és kereskedelem-történet, tudomány- és közgazdaságtörténet is hordozza. Éppen helyzetünkéből következik, hogy a mi általános műveltségünkhöz hozzátartozik közvetlen és tágabb környezetünk (Kelet-Közép-Európa, Európa) alaposabb ismerete, — történelemben, művészetekben, tájismeretben, nem utolsósorban pedig az idegen nyelvek ismeretében.

Természetesen: színezi, árnyalja az általános műveltséget nálunk a hagyomány, — mind a paraszti, mind a városi szokásrend, motívum és eszközkészlet. Szembeötlőbb, látványosabb a paraszti-népi kulturális háttér, de nem egyedül meghatározó, jellegadó. Magam nemigen hiszem hogy egy „népi értékekre” épülő műveltségmodell felé haladnánk, ennek kizárólagossága folklorikus, múzeumi jellegűvé tenné kultúránkat. Ismétlem: éppen a magyar és nem-magyar műveltségi anyag szintézise — illetőleg a nem mereven megőrzött paraszti-népi kultúrkinccs szintézise a későbbi falusi és városi fejleményekkel — adhatja egy korszerű magyar műveltség *magyar* jellegét.

6. Felmerülhet a kérdés: van-e, *funkcionál-e* ma „ellenműveltség”? A hivatalos vagy félhivatalos, iskolai, ill. társadalmi konvenciókon alapulóval szemben valószínűleg több, lazán kapcsolódó, elmosódó körvonalú műveltség-elképzelés lebeg, alakul ma Magyarországon; két típust kivehetünk e gomolygásból. Az egyik az irracionalitás kultusza jegyében áll össze egységgé: például antropológia, asztrológia, vagy/és régibb vagy újabb fideista elemek jellemzik; kialakulása visszahatás a tudomány kudarcaként megélt fejleményekre, és egy a racionalitásra, törvényszerűsége felépülő ideológiára. Egy másik „ellenkonceptió” elsősorban az irodalomra — esetleg más művészetre — óhajtáná, majdnem kizárólagosan, építeni a magyar műveltség eszményi képét.

Záró megjegyzések

Záró megjegyzés: lehetséges-e a jövőben eszményként, célként egy mindenoldalúan képzett művelt ember képe, — a régi humanista eszmény mai változataként? Bizonyos, hogy minden téren egyformán jártas, vagy egyformán kiváló ember csak ritka, kurióznak számító kivétel és nem társadalmi méretekben kitűzhető eszmény. Általában: a műveltség mint pusztán anyag-és adattudás, annak pusztán mennyiségi alapon történő értékelése (bármilyen divatos vagy nosztalgia tárgya is „az utolsó polihisztor”) veszélyes tévútra vinne. Az egy területen nagyon jártas, a többi területen pedig tájékozott, de minden iránt nyitott, érdeklődő ember lenne az eszmény. Ez a *többfelé* nyitott,

általánosan tájékozott, alapvető megközelítési módokat és módszereket ismerő egyén mint célképzet, az elkövetkező idők elövetíthető reciklálási kényszerűsége szempontjából is fontos lenne. Azaz: mégiscsak a régi humanista eszmény, de korszerűsítve.

Térjünk vissza a kiindulóponttra, a műveltség általános szerepének kérdésére. A mai magyar műveltség két funkciója elválaszthatatlan egység: a műveltség segítséget ad a jelen „kihívások” kivédésére, feldolgozására, a ma világában való helytállásra. Egyszersmind erősíti a tágabb emberi, európai — és szűkebb, nemzeti és kisközösségi folytonosság-tudatot, azonosság-érzést.

Hogy ezután mai intézményeink, oktatási és művelődési szerkezetünk, esz-közeink képesek-e hordozni, megőrizni és továbbfejleszteni ezt a műveltséget? Ennek vitatása talán külön akadémiai ülést vagy ülészakot igényelne.

Minden kedves olvasónknak boldog,
eredményes új esztendőt kívánunk!